

ΓΑ ΕΓΚΩΜΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΑΙ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΠΑΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑΙ
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ
ΑΓΙΩΝ ΔΕΚΑ ΚΡΗΤΗΣ

Διὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐγκωμίων τοῦ Θεοδώρου καὶ Γερασίμου Παλλαδᾶ συμπληροῦται ἡ δημοσίευσις ὄλων, καθ' ὅσον γνωρίζω, τῶν σωζομένων καὶ ἀνεκδότων μέχρι τοῦδε κειμένων περὶ τοῦ μαρτυρίου τῶν Ἀγίων Δέκα πλησίον τῆς Γορτύνης. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὑπολείπεται πλέον εἶναι νὰ γραφῇ ἰδιαιτέρα μελέτη διαπραγματευομένη τὰ πρὸς τὸ μαρτύριον αὐτὸ συνδεόμενα θέματα καὶ συνθέτουσα τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα.

Ἐκ τῶν δύο ἐκδιδομένων ἐνταῦθα κειμένων τὸ ἐγκώμιον τοῦ Θεοδώρου Παλλαδᾶ παρουσιάζει ἰδιαιτερον ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς τὰς πηγὰς αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα ὑπὸ τὸ ὁποῖον συνετέθη. Ὁ συγγραφεὺς ἐγνώριζε καὶ ἐχρησιμοποίησε τὸ ἐγκώμιον Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου¹: Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθυλάτου τῆς Κρήτης, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν Θεόδωρον Παλλαδᾶν² καὶ κατὰ τὸν Συμεῶνα ἦτο Δέκιος³, ἐνῶ κατὰ τὴν Ἀφήγησιν⁴

¹) Migne, PG. 116, 566-574. Τὸ κείμενον χρειάζεται νὰ ἐπανεκδοθῇ, διότι ἡ εἰς Migne ἐκδοσις, βρισθούσα τυπογραφικῶν λαθῶν καὶ γενομένη ἐπὶ τῇ βάσει τυχαίως ἐκλεγέντων κωδίκων, εἶναι ἀτελεστάτη.

²) § 4 «Καὶ ἐδῶ ἀνθύπατος Δέκιος».

³) Migne, ἐνθ' ἀν. 568.

⁴) § 2, 3. Ἐκδοσις Pio Franchi de' Cavalieri, «Studie testi», 125, 1946, 6-40. Καὶ τοῦ κειμένου τούτου χρειάζεται νέα ἐκδοσις δι' ἀντιβολῆς καὶ τῶν ἄλλων δύο μὴ χρησιμοποιηθέντων ὑπὸ τοῦ Franchi de' Cavalieri κωδίκων, Chalciensis 88 καὶ Torinensis 80. Τὴν σωζομένην ταύτην ἀφήγησιν ὁ Cavalieri τὴν χρονολογεῖ ἀορίστως «certo non dopo l' VIII secolo». Νομίζω ὅτι terminus ante quem εἶναι τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἀνδρέου (πρβλ. «Κρητικὰ Χρονικά» Γ', 1949, 89) καὶ terminus in quo ἡ μνεῖα τῶν ἐπισκοπῶν εἰς 11, 4. Ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἀφηγήσεως ἀναφέρει ὡς ἐπισκοπὰς ἰδρυθείσας ὑπὸ τοῦ Τίτου, ἐπιπλέον τῆς Γορτύνης, τὰς Κνωσοῦ, Χερρονήσου, Ἰεραπύτνης, Ἐλευθέρας, Λάπης, Κυδωνίας, Καντάνου καὶ Κισσάμου. Ἡ πληροφορία αὕτη βεβαίως δὲν ἔχει ἱστορικὴν βάσιν, διότι προφανῶς ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἀφηγήσεως ἀνάγει εἰς Τίτον τὰς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὑπαρχούσας ἐπισκοπὰς: ἡ παράδοσις δὲν ἀναφέρει ἀριθμὸν ἐπισκοπῶν ἰδρυθεισῶν ὑπὸ τοῦ Τίτου (Παῦλος, πρὸς Τίτον 1, 6 «καταστήσης ἀνὰ πόλεις πρεσβυτέρους ὡς Εὐσέβιος III, 4, 5 τῶν ἐπὶ Κρήτης ἐκκλησιῶν» [Migne, PG. 20, 220], Θεόδωρος III, 3 Κρητῶν ὁ Τίτος [Migne, 82, 804], Μηνολόγιον

καὶ τὸν Ἄνδρῆαν ἦτο Πλατίμαιος^δ, ὅπως ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἀμφοτέρωθεν ἀποδίδουν τὴν ἀπάντησιν πρὸς τὸν ἀνθύπατον ὄχι εἰς τὸν Θεόδουλον, ὅπως ἢ Ἀρήγησις^ε καὶ ὁ Ἰούχιος^ζ,

Βασιλείου Migne, 117, 601 *ἐπίσκοπος χειροτονηθεὶς ὑπὸ τῶν ἁγίων ἀποστόλων ἀπεστάλη εἰς Κρήτην*, *Menologium anonymi Byzantini: προβαλλόμενος ἐπισκόπου, πρεσβυτέρους τε καὶ διακόνους χειροτονήσας* I, a t y s e v B., II, Petropoli 1912, 318. Δὲν γνωρίζω πόθεν ἀρυσθεὶς τὴν πληροφορίαν ὁ F a s c h e r E., Titus RE², VIA 1584 ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Τίτου ὡς ἐπὶ κεφαλῆς δώδεκα ἐπισκόπων). Θεωρῶν ἀπίθανον τὴν ἐρμηνείαν, ὅτι, ὑπαρχουσῶν καὶ ἄλλων ἐπισκοπῶν εἰς τὴν νῆσον, ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἀφηγήσεως θὰ ἀνέφερε μόνον τὰς ὡς ἄνω ἐννέα, νομίζω ὅτι τὸ κείμενον ἐγράφη καθ' ἣν ἐποχὴν ὑπῆρχον ἐννέα ἐπισκοπαί, συνελπῶς ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν τῶν ὀκτὼ ἐπισκόπων Κρήτης εἰς Λέοντα τὸν Α' (ἐπισκοπαὶ Γορτύνης, Συβρίτων, Ἴεραπύτνης, Κνωσοῦ, Λάππης, Χερσονήσου, Καντάνου, Κυδωνίας. Schwarz E., Acta consiliorum oecumenicorum II, 5, 1936, 97) καὶ πρὸ τῆς ἐποχῆς εἰς τὴν ὁποίαν ἀνίγεται ὁ εἰς Parisinus Graecus 1555 Α παραιθέμενος κατάλογος 12 ἐπισκοπῶν (Ἀρκαδίας, Κνωσοῦ, Χερσονήσου, Σιτείας, Ἴεράς Πέτρας, Συβρίτου, Λάμπης, Καντάνου, Κισσάμου, Κυδωνίας, Ἐλευθέρου καὶ Γορτύνης ὡς μητροπόλεως. Κονιδάκη Γ., Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν, Ἀθήναι 1934, 94)—προϋποτιθεμένου βεβαίως ὅτι ἡ αὔξησις τῶν ἐπισκοπῶν ἐγένετο προοδευτικῶς. Νομίζω ὅτι οὐδεμία δυσκολία ὑπάρχει νὰ δεχθῶμεν ὡς πιθανωτέραν χρονολογίαν τὰ τέλη τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Πρὸς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν ἀντιτίθενται ἄλλα στοιχεῖα, οὔτε γλωσσικὰ οὔτε ἱστορικά, ἐκ τῆς Ἀφηγήσεως. Περὶ δὲ τῶν ἀναπτυχθεισῶν περὶ τὸν ἀπόστολον Τίτον παραδόσεων πρβλ. I. i p s i u s R. A., Die apocryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden II (Braunschweig 1884) 401 κ.έ. καὶ H e n n e c k e E. d., Neutestamentliche Apokryphen (Tübingen 1924) passim.

^δ) § 7, 2. Ἐκδοσις Λαούρδα Β., «Κρητικά Χρονικά» Γ, 1949, 108. Ἡ ἔκδοσις αὐτὴ ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει δύο χειρογράφων τοῦ ἐνάτου πρὸς τὸν δέκατον αἰῶνα. Ἐκ τῶν ὑπέρων διεπίστωσα ὅτι καὶ τρίτον χειρόγραφον ὑπάρχει, πολὺ μεταγενέστερον ὁμοῦς: Σακελλίωτος Ἰωάννου, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῃς τῆς Ἑλλάδος (Ἀθήναι 1892) 186, κῶδιξ 1048 (ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος).

^ε) § 5, 2.

^ζ) Στ. 99. Ἐκδοσις Ψαλιδάκη Εὐγ., «Κρητικά Χρονικά» Β, 1948, 573. Τὸ κείμενον, διασωθὲν εἰς ἓν μόνον χειρόγραφον, τοῦ 11. αἰῶνος, μετὰ πλείστων λαθῶν, ἐξεδόθη ὑποδειγματικῶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀρκαδίας κ. Εὐγενίου Ψαλιδάκη. Λόγῳ τῆς στενῆς σχέσεως μεταξὺ τῆς Ἀφηγήσεως καὶ τοῦ κειμένου αὐτοῦ (πρβλ. F r a n c h i P i o d e' C a v a l i e r i, ἐνθ' ἄν. 26) εἶναι δυνατὸν νὰ γίνον διορθώσεις τινές· οὕτω π.χ. εἰς Ἡσύχιον στ. 57 κ.έξ ἀντὶ «καὶ περιήγοντο μὲν κακοχούμενοι καθ' ἕκαστον τῶν ἐν τῇ πόλει βωμῶν ἐλκόμενοι βία σπείθειν τε τούτους μαροφαγεῖν» γραπτέον «καὶ περιή-

ἀλλὰ εἰς ὅλους μαζί⁹. Γινῶσιν τοῦ Συμεῶνος προϋποθέτει ἐπίσης καὶ ἡ μνεία τοῦ τόπου τοῦ μαρτυρίου, Ἁ λ ὶ ὄ ν ι ο ν⁹. Τὸ Ἁλώνιον ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν Ἀφήγησιν¹⁰, ἐπειδὴ ὁμως δὲν ὑπάρχει ἄλλο στοιχεῖον ἀποδεικνύον ὅτι ὁ Θεόδωρος Παλλαδῆς ἐγνώριζε τὴν ἄλλως εἰς πολὺ περιορισμένον ἀριθμὸν χειρογράφων διασωθεῖσαν Ἀφήγησιν¹¹, ὁρθὸν εἶναι νὰ συμπεράνωμεν ὅτι καὶ ἡ πληροφορία αὕτη ἐλήφθη ἐκ τοῦ Συμεῶνος. Ἀντιθέτως ὁμως ἀπὸ ἄλλην πηγὴν, καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν Συμεῶνα, προέρχεται ἡ μνεία τῶν ὀνομάτων τῶν μαρτύρων εἰς τὸ ἐγκώμιον τοῦ Θεοδώρου Παλλαδῆ¹². Ἡ Ἀφήγησις¹³ καὶ ὁ Ἡσύχιος¹⁴ παραθέτουν καὶ αὐτοὶ τὰ ὀνόματα τῶν μαρτύρων, ὁ Θεόδωρος Παλλαδῆς ὁμως ἐστηρίχθη ὄχι εἰς αὐτούς, ἀλλὰ εἰς τὸ περὶ τῶν Ἀγίων Δέκα σχετικὸν σημεῖωμα ἐκκλησιαστικῶν μηνολογίων τῆς ἐποχῆς του. Τοῦτο εἶναι προφανὲς ἀπὸ ἀντιστοιχίαν ὑπάρχουσαν μόνον μεταξὺ τῶν μηνολογίων αὐτῶν καὶ τοῦ Θεοδώρου Παλλαδῆ: κατὰ μὲν τὴν Ἀφήγησιν¹⁵, τὸ Μηνολόγιον Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ Μηνολόγιον Βασιλείου ἐκ τοῦ Ἡρακλείου ἦτο μόνον ὁ Εὐδέρστος,

γογοτὸ μὲν κακοχρῆστοι καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐν τῇ πόλει βιωμῶν ἐλκόμενοι βίβη σπένδειν ἰε τοῖσι καὶ μαροφαγεῖν». 6) ἀντὶ θυμὸν γραπτέον θυμοῦ. 7) ἀδιοχειρίαι. 7δ βλασφημίαι εἰς. 77 <καὶ> 90 ἀλαώσεως. Διορθώσεις εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουσι καὶ ἄλλαι, ἀλλὰ δὲν εἶναι εὐλόγον νὰ γίνῃ διάκρισις μεταξὺ τῶν σφαλμάτων τοῦ συγγραφέως καὶ τῶν σφαλμάτων τοῦ ἀντιγραφέως. Terminus post quem διὰ τὸ κείμενον τοῦ Ἡσυχίου εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τῆς Ἀφήγησεως, terminus ante quem Συμεῶν ὁ Μεταφράστης καὶ ἴσως ὁ Ἀνδρέας Κρήτης, ὁ ὁποῖος πάντως δὲν τὸ ἐγνώριζεν. Τὰ ὄρια αὐτὰ καὶ ἡ γλῶσσα ἐπιτρέπουσι τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἔργου μεταξὺ 6 καὶ 9. αἰῶνος.

⁹) Συμεών, Migne, ἐνθ' ἄν. 572 «ὥσπερ γὰρ ἐκ συνθήματος πάντες μίαν αἴρουσι ὁμοῦ τὴν φωνήν» ∞ Θεοδώρου Παλλαδῆ, «ὡς ἐνὸς στόματος ἀποκρίονται».

⁹) Θεοδώρου Παλλαδῆ, § 8 «εἰς κάποιον τόπον ἐπονομαζόμενον Ἁλώνιον».

¹⁰) § 9, 1 «εἰς τὸ καλούμενον μέχρι τοῦ νῦν Ἁλώνιον». Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ δύο σχετικαὶ πρὸς τὸ Ἁλώνιον ἀρχαιολογικαὶ πληροφορίαι εἰς τὴν Ἀφήγησιν: ἄμέσως μετὰ τὴν διὰ ξίφους ἐκτέλεσιν των οἱ Δέκα Μάρτυρες ἐτάφησαν ἀπὸ ἄλλους ὁμοθησκούς των «ἐν ἀντὶ τῷ τόπῳ». Εἰς τὸ ἴδιον μέρος κατόπιν ἐκτίσθη ναὸς «ἐν τῷ μετὰ ταῦτα κτισθέντι ἀγίῳ ναῷ, ἔνθα τὸν τῆς ἀφ' αὐτοῦ στέφανον ἀνεθήσαντο». 10, 3 καὶ 4. Ἀργότερα ὁμως σὶ σοροὶ των μετεφέρθησαν «ἐν τῷ τῆς πόλεως κομητηρίῳ» 12, 2 καὶ Ἡσύχιος 134.

¹¹) «Κρητικά Χρονικά» Γ, 1919, 86.

¹²) § 5.

¹³) § 3, 4.

¹⁴) στ. 53.

¹⁵) § 3, 4. Πρβλ. καὶ Ψαλιδάκη ν Εὐγ., ἐνθ' ἄν. 575.

κατὰ δὲ τὰ συνήθη λαϊκώτερα καὶ μεταγενέστερα μηνολόγια καὶ κατὰ τὸν Θεόδωρον Παλλαδῶν ἐκ τοῦ Ἡρακλείου ἦτο ἐπίσημ; καὶ ὁ Πόμπιος¹⁰.

Πλὴν τοῦ Συμεῶνος, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ὁ Θεόδωρος Παλλαδῶς ἐγνώριζεν καὶ ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὸ ἐγκώμιόν του τὸ ἐγκώμιον

10) Νικολήμου Ἀγιορείτου, Ὁ Συναξαριστής Α, 397 καὶ Ψαλιδάκη, ἐνθ' ἀν. 575. Ἐπειδὴ τὰ κείμενα τῶν Μηνολογίων Κωνσταντινουπόλεως καὶ Βασιλείου εἶναι δυσεύρετα εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὰ παραθέτω αὐτοῖσια:

Μηνολόγιον Κων/πόλεως

Οἱτοὶ ἦσαν ἐπὶ Λεκίου τοῦ βασιλέως ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ, οὐκ ἐκ μιᾶς πόλεως, ἀλλ' ἐκ διαφόρων τῆς νήσου μερῶν ὑπῆρχον γὰρ ἀπὸ μὲν τῆς μητροπόλεως Γορτίνης πέτρι, Θεόδουλος, Σατορνῆτος, Εὐπορος, Γελάσιος, Εὐνικιανός, ἀπὸ δὲ Κνωσοῦ Ζωτικός, ἀπὸ δὲ τοῦ ἐπειείου Λεοβένης Πόντιος καὶ ἐκ τοῦ ἐπειείου Πανόρημου Ἀγαθόπου, ἐκ δὲ Κυθωνίας Βασιλίδης καὶ ἀπὸ Ἡρακλείου Ἐθάρατος. Οἱτοὶ παρὰ τῶν ἀπίστων τῷ τῆς νήσου ἄρχοντι παρεδόθησαν, ὁ δὲ τῷ δήμῳ ἐπέωσεν κατὰ τοὺς βωμοὺς τῶν εἰδώλων περιάειν αὐτοὺς καὶ μὴ θύοντας παρτίως ἀκίχθουσαι. Ἐπὶ δὲ τριάκοντα ἡμέρας ὑπὸ τῶν ἀτάκτων καὶ ὑβριστῶν περιελανθιμένοι καὶ παιζόμενοι καὶ τυπόμενοι καὶ λιθολεστούμενοι καὶ κολαφιζόμενοι καὶ ἐμπνόμενοι καὶ κατὰ γῆς ἐν κοιλίαις ἐλκόμενοι, ἕσπερον, προκαθεζόμενος τοῦ δικαστοῦ, ὡς ἀνένδοτον εἶχον τὸ φρόνημα καὶ τὴν πίστιν τὴν εἰς Χριστὸν ἀσφαλῆ, στρεβλωθέντες καὶ δειναῖς εἰέροις βασάνοις ἐξεασθέντες, τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν. Τελεῖται δὲ ἡ αὐτῶν σάναξις ἐν τῷ μαρτυρείῳ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, πλησίον τῶν Ἰλακιδίας.

Πρβλ. Propylaeum ad acta Sanctorum Novembris. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adjectis Synaxariis selectis, opera et studio Hippolyti Dehaye, Bruxellis 1902, 337-340.

Μηνολόγιον Βασιλείου

Οἱτοὶ ἦν ἐπὶ τῆς βασιλείας Λεκίου ἐν τῇ νήσῳ τῆς Κρήτης, οὐκ ἀπὸ μιᾶς πόλεως, ἀλλ' ἐκ διαφόρων μερῶν καὶ ἀπὸ μὲν τῆς μητροπόλεως Γορτίνης ἦσαν πέτρι, Θεόδουλος, Σατορνῆτος, Εὐπορος, Γελάσιος, Εὐνικιανός, ἀπὸ δὲ Κνωσοῦ Ζωτικός, ἀπὸ δὲ τοῦ ἐπειείου Λεοβέτης Πόντιος, ἐκ δὲ τοῦ Πανόρημου Ἀγαθόπου, ἀπὸ δὲ Κυθωνίας Βασιλίδης καὶ ἀπὸ Ἡρακλείου Ἐθάρατος. Οἱτοὶ κρατηθέντες παρὰ τῶν ἀπίστων τῷ τῆς νήσου ἄρχοντι παρεδόθησαν, ἐκεῖτο; δὲ τῷ πλήθει τοῦ λαοῦ προσέταξεν ἵησαι αὐτοὺς καὶ περιάειν εἰς τοὺς βωμοὺς τῶν εἰδώλων καὶ εἰ μὴ θύσουσιν, λιθορῶς ὡς θέλουσιν αὐτοὺς τιμωρήσασθαι ἐπὶ τριάκοντα δὲ ἡμέραις περιελανθιμένοι, παιζόμενοι, τυπόμενοι, λιθοβολούμενοι, κατὰ γῆς ἐν κοιλίαις σπόμενοι, ἕσπερον τοῦ ἄρχοντος, προκαθεζόμενος ἐνώπιον αὐτοῦ ἀπεκεφαλίσθησαν, εὐχαριστοῦντες μέχρι τέλους τῷ Θεῷ.

Πρβλ. Il menologio di Basilio II (cod. Vaticano Greco 1613) I Testo, Turin 1907 (Codices e Vaticanis selecti, vol. VIII) 269 καὶ Siraprie der Nersesian, Remarks on the date of the Menologium and the Psalter written for Basil II, «Byzantion» XV, 1940/41, 104-125.

Τὸ Μαρτύριον τῶν Ἁγ. Δέξα. Μικρογραφία ἐκ τοῦ Μηρολογίου τοῦ Βασιλείου II (Cod. Vatic. Graecus 1613)

† ΜΗΝΙ ΤΩ, ΑΥΤΩ ΚΓ.

μὲν τῶν ἰσχυρῶν ἀ-
 γίων δέκα μαρτύ-
 ρων τῶν ἐν κρήτι-
 λλοσὶν ἀλλοτρί-
 οῦ ἰσχυρῶν δὲ
 ἐποικητῶν ὁμοῦ
 τὸ κάλλος· ὁ δὲ τὸ
 μέγεθος· καὶ ὁμοῦ
 τείχη καὶ λιμένας·
 ὁ δὲ τῶν ὠρομένων
 κρασιῶν· καὶ τὸ τῶν
 καρπῶν ἀφοροῦν·
 ἐγὼ δὲ ὁ παρὰ τα-
 τὰ ἀλλοτρίων· καὶ
 ἡμῶν ἡ ἀξίωσις εἰ-
 ποιητοῦ ταύτης δὲ
 μιν ἰσχυρῶν φεραῶν· ταύ-
 τη μὲν τῶν ἄλλων
 ἰσχυρῶν· τίς δὲ ἴστος
 ὁ καρπὸς ἰσχυρῶν

οὗτος τῆς ἡμέρας κός-
 μος· τίς ἴστος· ἡ
 ὁ θεὸς τῶν μαρτύρων
 ἰσχυρῶν· ὁ ὅτι μόνος
 ἀριστος· τὸ παρὰ τῶν
 μὲν θεῶν ἀλλοτρίων δὲ
 φεραῶν· παρὰ τῶν δὲ ἰ-
 σχυρῶν ὡς φεραῶν
 μάλιστα· οἱ δὲ ἀ-
 φημί τοῦ χυρῶν ἀνι-
 ταί· οἱ ἐκ ταύτης μὲν
 προβλεποῦνται, γὰρ
 μαρτυροῦνται δὲ καὶ ἡ
 πρὸ χυρῶν μαρτυροῦνται
 τῶν· οἱ καὶ καλοῦν-
 οῦνται ἀποδοῦναι
 καὶ τὰ τροφεία·
 τιμῆς ὅσιν αὐτῶν
 ἰσχυρῶν τῶν μαρ-
 τυρῶν ὡς ἐστὶ ταύτη·

Μικρογραφία τοῦ Μαρτυρίου τῶν Ἁγίων Δέκα εἰς κώδικα τῆς
 'Ι. Μονῆς Ἁγ. Λαύρας (Κώδιξ Μονῆς Λαύρας 427).

τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου. Εἰς τὸ ἀπλοῦν καὶ μὲ πλεῖστα κρητικὰ διαλεκτικὰ στοιχεῖα στολισμένον κείμενον τοῦ Θεόδωρου Παλλαδᾶ παρουσιάζεται αἰφνιδίως μία ἀρχαῖζουσα λέξις, τὴν ὁποίαν ὁ συγγραφεὺς σπεύδει ἀμέσως νὰ μεταφράσῃ: οἱ μάρτυρες ὀδηγοῦμενοι εἰς τὸν τόπον τῆς θυσίας στρέφονται ὁ εἰς πρὸς τὸν ἄλλον καὶ λέγουν: «ἴωμεν ἀδελφοί, ἴωμεν, ἅς παῖμεν, ἅς ὑπαῖμεν»¹⁷. Τὴν ἰδίαν ἔκφρασιν εὐρίσκωμεν καὶ εἰς τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἀνδρέου, χρησιμοποιουμένην καὶ πάλιν ὑπὸ τῶν μαρτύρων, τοῦ ἐνὸς πρὸς τὸν ἄλλον: «ἴωμεν, λέγοντες, ἐπὶ τοὺς ἀγῶνας, ἴωμεν»¹⁸. Προφανῶς ὁ Θεόδωρος Παλλαδᾶς εὗρε τὴν λέξιν εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ἀνδρέου καὶ τὴν ἐχρησιμοποίησε καὶ αὐτός. Ἐπειδὴ ὅμως οὔτε καὶ διὰ τὸν ἴδιον, οὔτε καὶ διὰ τοὺς ἀκροατάς του θὰ εἶχε σημασίαν, ἔσπευσε νὰ τὴν μεταφράσῃ. Μεθοδολογικῶς τὸ στοιχεῖον καὶ μόνον αὐτὸ εἶναι ἀρκετὸν διὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν σχέσιν τῶν δύο αὐτῶν ἐγκωμίων. Ὑπάρχουν πάντως καὶ ἄλλα στοιχεῖα: οἱ δέκα μάρτυρες συνελήφθησαν κατὰ μὲν τὴν Ἀφήγησιν ἐπειδὴ ἀντέδρασαν εἰς τὸ διάταγμα τοῦ ἀνθυπάτου περὶ συμμετοχῆς εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Τύχης¹⁹, κατὰ τὸν Ἡσύχιον ἀπλῶς συνεπεία τῶν διωγμῶν τοῦ Δεκίου²⁰, κατὰ τὸν Συμεῶνα ἀναζητηθέντες μὲ ὄσους ἄλλους δὲν ἦσαν Χριστιανοί²¹, κατὰ δὲ τὸν Θεόδωρον Παλλαδᾶν, ἀπὸ κρινοῦ μετὰ τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης²², ἀφ' οὗ ἀντέδρασαν αὐτοβούλως καὶ οἰκειοθελῶς εἰς τὸ διάταγμα περὶ διωγμῶν ὑπερασπίσαντες δημοσίᾳ τὴν πίστιν των καὶ προκαλέσαντες οὕτω αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τὸ μαρτύριόν των.

Μεταξὺ τῶν δύο ἐγκωμίων ὑπάρχει ἐπίσης ἀντιστοιχία καὶ εἰς τὸ θέμα τῆς προσπαθείας τοῦ ἀνθυπάτου, νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀποκήρυξιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπὸ τῶν Δέκα Μαρτύρων διὰ τῆς ὑποσχέσεως μεγάλων ἀνταμοιβῶν²³. Τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἀναπτύσσεται οὔτε εἰς τὴν Ἀφήγησιν, οὔτε εἰς τὸν Ἡσύχιον, οὔτε εἰς τὸν Συμεῶνα. Ἀποδεικτικὴν ἐπίσης δύναμιν, μικροτέραν πάντως ἀλλ' ἐνδεχομένως ἐνισχύ-

¹⁷) Σημειωτέον ὅμως ὅτι ὁ Θεόδωρος Παλλαδᾶς ἔχει καὶ ἄλλαχού ἀρχαίας φράσεις, τὰς ὁποίας καὶ μεταφράζει ἀμέσως. Π.χ. «Παῖσε λοιπὸν ἀπειλῶν μας καὶ ἀνταπειλησόμεθά σοι μὴ μᾶς φοβερίζῃς ἢ σὲ θέλομεν φοβερίζομεν».

¹⁸) 5, 2. Εἰς τὸ ἐγκώμιον ὅμως τοῦ Ἀνδρέου πρὸ τῆς καταδίκης των ὑπὸ τοῦ ἀρχοντος.

¹⁹) 1, 3. «προσεκαλεῖτο ἐγγράφως πάντας τοὺς οἰκοῦντας τὴν χώραν».

²⁰) στ. 49 κ. ἐξ.

²¹) Migne, ἐνθ' ἀν.: «ἀνεζητοῦντο τοῖνυν καὶ ἀνευρίσκοντο πάντες . . . μεθ' ὧν καὶ ὁ ἱερός οὗτος χορός».

²²) 5, 1 κ. ἐξ. ∞ Θεόδωρος Παλλαδᾶς 4, 539.

²³) 7, 3. ∞ Θεόδωρος Παλλαδᾶς 6, 512; «γὰ προσκυρήσατε τοὺς μεγάλους θεοὺς νὰ σᾶς δώσω τιμὴς καὶ δόξας».

ουσαν τὰ ὡς ἄνω στοιχεῖα, ἔχουν τρεῖς ἐκφράσεις κοιναί καὶ εἰς τὰ δύο ἐγκώμια, ἐκ τῶν ὁποίων μάλιστα αἱ δύο πρῶται χρησιμοποιοῦνται εἰς τὴν αὐτὴν ἐνότητα ἰδεῶν ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος: «πρὸς ὄντες ἐπέκκαμα» ∞ «κἀίοντας κάρβουνα»²⁴ «ψευδῶνυμοὶ θεοί» ∞ «τὴν ψευδῆ ὀνομασίαν ὁποῦ τοῦ ἐδάκατε»²⁵, «κνκλοφορικὴν» ∞ «κνκλοφορικῶς»²⁶.

Ἐκ τῶν πηγῶν τὸς ὁποίας ἐχρησιμοποίησεν ὁ Θεόδωρος Παλλαδάς διὰ τὸ ἐγκώμιόν του ἔλθε πληροφορικὰ κυρίως στοιχεῖα, δευτερευόντως δὲ ἐρμηνευτικὰ ἢ φραστικά. Τὸ ὑπόλοιπον περιεχόμενον, ἀποτελοῦν ἄλλωστε τὸ οὐσιαστικὸν καὶ μεγαλύτερον τμήμα τοῦ ἐγκωμίου, εἶναι προσωπικὴ σύνθεσις τοῦ συγγραφέως ἀξιόλογος καὶ κατὰ τὴν μορφήν καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν, μορφικῶς μὲν μὲ ἀφθονα λαϊκὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐκφράσεις καθιερωθείσας ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν ἢ τὴν παιδείαν, οὐσιαστικῶς δὲ μίγμα συνήθους θεολογικῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ προσωπικῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας: τυπικὸν θρησκευτικὸν κείμενον τῆς Κρητικῆς Ἀναγεννήσεως²⁷. Μέσα ἀπὸ τὰς γραμμάς του πνέει, ἀληθινά, ἕνας καινούριος ἀγέρας: Ὁ πολαιὸς βυζαντινὸς βιογράφος ἁγίων δύσκολα θὰ κατενόει ἐκφράσεις ὅπως ἡ ἀκόλουθος τῶν ἁγίων πρὸς τὸν ἀνθύπατον: «μὴ μᾶς φοβερίζεις ἢ σὲ θέλομεν φοβερίζομεν· βάλε εἰς τὸν τοῦν σου πῶς ἔχεις γὰ κάμης μὲ Δέκα Μάρτυρας, μὲ δέκα ἄνδρες Κρητικούς»²⁸. καὶ δυσκολώτερον ἀκόμη ἐπεισόδια, ὅπως τὸ τελευταῖον τοῦ ἐγκωμίου, ὅπου οἱ Δέκα Μάρτυρες μεταβαίνοντες εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου στήνουν τὸν χορὸν καὶ ἀρχίζουν τὸ τραγοῦδι²⁹. Εἶναι τὸ ἴδιον πνεῦμα ἐδῶ τὸ ὁποῖον ὠδήγησε τοὺς Κρητὰς ζωγράφους τῆς Ἀναγεννή-

²⁴) Ἀ ν δ ρ έ α ς 8, 15 ∞ Θεόδωρος Παλλαδάς 6, 544.

²⁵) Ἀ ν δ ρ έ α ς, ἐνθ' ἀν. ∞ Θεόδωρος Παλλαδάς § 6, 544.

²⁶) Ἀ ν δ ρ έ α ς 2, 4 ∞ Θεόδωρος Παλλαδάς § 8.

²⁷) Ὁ τομεὺς αὐτὸς δὲν ἔχει μελετηθῆ οὔτε ἀπὸ τοὺς θεολόγους· ὅσον θὰ ἔπρεπε. Πρωταρχικὸν καθῆκον εἶναι γὰ ἐκδοθῆναι τὰ ἀνέκδοτα κείμενα, ἰδίως δὲ αἱ ὁμιλίαι Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, ἢ ἀλληλογραφία τοῦ Σκούφου καὶ αἱ μεταφράσεις, ὑπὸ Κρητῶν, ἐκκλησιαστικῶν κειμένων εἰς τὴν δημοτικὴν, ὅπως π.χ. ἡ μετάφρασις τοῦ «Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ» ὑπὸ τοῦ Βενετσᾶ (πρβλ. Dawkins R. M., A Cretan translation of Barlaam and Joasaph, «Medium Aevum» I, 2, 122-133) καὶ ἡ μετάφρασις τῶν Ψαλμῶν τοῦ Δαβὶδ ὑπὸ τοῦ Δημητρίου (κῶδιξ 47 τῆς λαύρας τοῦ Ἁγίου Σάββ' εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Ἱερουσαλήμ· πρβλ.: Παπαδοπούλου Κεραμέως Α., Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, II, Πετροῦπολις 1894, 92).

²⁸) § 6, 545.

²⁹) § 7,

σεως εἰς τὴν εἰκονογραφίαν περὶ τῶν Ἀγίων Δέκα νὰ ἀνατρέψουν τὴν παράδοσιν περὶ τοῦ κυριωτέρου ἤρωος τοῦ μαρτυρίου, τοῦ Θεοδούλου: Κατὰ μὲν τὴν Ἀφήγησιν ὁ Θεόδουλος «ἦν αὐτῶν προεσβύτερος», κατὰ δὲ τὸν Διονύσιον τὸν ἐκ Φουρνᾶ «νέος ἀγένειος»³⁰ — ὁ συντετὸς Θεόδουλος τῆς παραδόσεως ἔγινε ἔδῳ «παλληκάρῳ».

Καὶ τὸ δευτέρον ἐκδιδόμενον ἐνταῦθα ἐγκώμιον, τοῦ Γερασίμου Παλλαδᾶ, υἱοῦ τοῦ Θεοδώρου Παλλαδᾶ, παρουσιάζει καὶ αὐτὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον· ὁ συγγραφεὺς ἔρριψε τὸ βάρος τῆς ὁμιλίας του εἰς τὸ ἠθικὸν νόημα τοῦ μαρτυρίου, παρέλειψε δὲ τὰ πληροφορικὰ στοιχεῖα, ἀρκεσθεῖς μόνον εἰς τὴν μνείαν τοῦ ὀνόματος τοῦ αὐτοκράτορος Δεκίου καὶ τοῦ ἐκ τῶν Δέκα Θεοδούλου. Τὰ ἀφηγηματικὰ ὅμως θέματα τοῦ ἐγκωμίου του εἶναι ἀξιοσημεῖωτα: Ὁ Θεόδουλος ἦτο ὁ «γεροντότερος»³¹, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς τῶν Ἀγίων Δέκα εἰς τὴν φυλακὴν «ἐφάρη ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ τοὺς ἔδειξε τὰ στέφανα νὰ τοὺς στεφανώσῃ»³², κατὰ τὴν ὥρην τοῦ μαρτυρίου των εὐρίσκοντο πλησίον των ἄγγελοι ψάλλοντες, τὸ δὲ μαρτύριόν των ἦτο μεταξὺ ἄλλων δοκιμασιῶν ὅτι «τοὺς ἔσεραν ἄγρια ἄλογα»³³ καὶ τοὺς ἐκτυποῦσαν «δήμιοι μὲ νεῦρα βοῶν»³⁴. Ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ τὸ περὶ τῆς ἡλικίας τοῦ Θεοδούλου ἀναφέρεται ἤδη εἰς τὴν Ἀφήγησιν· εἰς τὴν Ἀφήγησιν ἐπίσης ὑπάρχει ἓνα ὄραμα τῶν μαρτύρων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς των εἰς τὴν φυλακὴν παρεμπερὲς πρὸς τὸ μνημονευόμενον ἔδῳ ὑπὸ τοῦ Γερασίμου Παλλαδᾶ: «πληρωτάντων γὰρ αὐτῶν ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ τὰς συνήθεις εὐχὰς καὶ μικρὸν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπικαμυσάντων εἰς ὕπνον, παραστάς αὐτοῖς νεανίας λευχειμονῶν ἐβόησεν. Ἐγγὺς τὸ στάδιον, ὁ στέφανος τῆς ἀφθαροσίας ἔτοιμος»³⁵. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι βεβαίως ἀνεπαρκῆ διὰ νὰ ἀποδείξουν σχέσιν μεταξὺ τοῦ κειμένου τῆς Ἀφηγήσεως καὶ τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Γερασίμου Παλλαδᾶ, δεδομένων μάλιστα τῶν διαφορῶν μεταξὺ των· νομίζω πάντως ὅτι δὲν εἶναι λάθος ἂν ὑποστηρικθῇ ὅτι ἡ παράδοσις τὴν ὁποίαν εἶχε

³⁰) Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἐκδοσις Παπαδοπούλου Κεραμῆως, ἐν Πειρουπόλει 1909, 159: «Οἱ δέκα μάρτυρες: Ὁ Θεόδουλος νέος ἀγένειος. Ὁ Σατορνίνος νέος ἀρχιγένης. Ὁ Εὐπόρος νέος στρογγυλογένης. Ὁ Γελάσιος νέος ἀρχιγένης. Ὁ Εὐνικιανὸς γέρον δξυγένης. Ὁ Ζωτικὸς νέος δξυγένης. Ὁ Ἀγαθόπους νέος ἀγένειος. Ὁ Βασιλείδης νέος στρογγυλογένης. Ὁ Εὐδίσσετος νέος σγουροκέφαλος μουσιακίζων. Ὁ Πόμπιος γέρον δξυγένης».

³¹) § 2.

³²) § 2.

³³) § 5.

³⁴) § 3.

³⁵) § 4, 4.

ὑπ' ὄψιν του ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς περιεῖχε στοιχεῖα προβληθέντα ἤδη ἰπὸ τῆς ᾽Αφηγήσεως· τοῦτο εἶναι νομίζω περισσότερο ἐμφανές ἀπὸ τὴν περίπτωσιν τοῦ Θεοδούλου, τοῦ «*γεροντιότερου*» μεταξὺ τῶν μαρτύρων. Μόνον ἡ ᾽Αφηγήσις ἀναφέρει ὅτι ὁ Θεόδουλος ἦτο πρεσβύτερος. Ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς προσέθεσε βεβαίως στοιχεῖα ἰδικά του—ὅπως τὸ ὅ,τι «*τοὺς ἔσεσαν ἄγρια ἄλογα*»—ἡ λεπτομέρεια ὅμως τῆς ἡλικίας τοῦ Θεοδούλου εἶναι προφανῶς δάνειον, δάνειον μάλιστα τὸ ὅποῖον ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐχρησιμοποίησε μὲ κατανόησιν, διότι ἐνῶ λέγει ρητῶς ὅτι ὁ Θεόδουλος ἦτο «*γεροντιότερος*», περαιτέρω διηγῆται ὅτι ὅλοι οἱ μάρτυρες διεξεδίκουν καθεὶς πρῶτος τὸν θάνατον «*ὅτι εἶμαι γεροντιότερος ἀπὸ τὸν ἄλλον*»⁸⁶. Ἡ πρὸ τοῦ θανάτου ἀντιδικία ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου, τοῦ ὁποίου τὸ κείμενον θὰ ἐγνώριζε βεβαίως ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς⁸⁷, λόγῳ τῆς εἰς ἀναρίθμητα χειρόγραφα κυκλοφορίας του καὶ τῆς μεγάλης δημοτικότητός του.

Καθ' ὅσον γνωρίζω, τὰ ὑπάρχοντα καὶ ἐκδεδομένα κείμενα περὶ τῶν ᾽Αγίων Δέκα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Ἡ ἀνώνυμος ᾽Αφηγήσις, τὰ ἐγκώμια Ἀνδρέου Κρήτης, Ἡουχίου πρεσβύτερου Κωνσταντινουπόλεως, Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου, Θεοδώρου Παλλαδᾶ καὶ Γερασίμου Παλλαδᾶ, τὰ Μηνολόγια Κωνσταντινουπόλεως καὶ Βασιλείου, ὁ Συναξαριστής, αἱ ὁδηγίαι περὶ τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος εἰς Διονύσιον ἐκ Φουρνᾶ καὶ δύο μικρογραφαί, εἰς κώδικα τῆς μονῆς ᾽Αγίας Λαύρας (εἰς τὸ ὄρος Ἄθως)⁸⁸ καὶ εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ II τοῦ Βουλγαροκτόνου⁸⁹. Πλὴν τούτων, δέον νὰ ἀναφερθῶσιν εἰσέτι ἡ ἀπολεσθεῖσα ἀρχικὴ ἀφήγησις⁴⁰ καὶ ἡ μνεῖα τῶν ᾽Αγίων Δέκα εἰς τὴν πρὸς Λέοντα τὸν Α' ἐπιστολὴν τῶν ἐπισκόπων Κρήτης⁴¹ ὡς καὶ τὸ ἐνταῦθα ἐν παραρτήματι ἐκδιδόμενον ἐπιγράμμα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (1469-1472). Ἡ πρὸς ἄλληλα σχέσις ὅλων αὐτῶν τῶν κειμένων εἶναι ἡ ἀκόλουθος :

⁸⁶) § 6.

⁸⁷) Μ i g n e, ἐνθ' ἀν. 972: «*κατὰ τοῦτο μόνον ἐπιλονεῖκουν, τίς ἂν αὐτῶν πρῶτος ἐπέληθ τὸ ξίφος*».

⁸⁸) Κώδιξ μονῆς Λαύρας 427, φ. 127α Λ α υ ρ ι ὶ ὄ τ ο υ Σ π. καὶ Ε ὑ σ τ ρ α τ ι ᾶ δ ο υ Σ ω φ, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας, Cambridge, Mass, 1925, 61.

⁸⁹) Ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ (Πίν. Α') ἀπὸ τὸ εἰς σημ. 16 ἀναφερόμενον φωτοτυπικὸν ἀντίγραφον τοῦ κώδικος τοῦ Βατικανοῦ.

⁴⁰) «Κρητικά Χρονικά» Γ, 1949, 89.

⁴¹) «Κρητικά Χρονικά» Γ', 1949, 98. Δὲν ἠδενήθην δυστυχῶς νὰ εὑρω εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard, ὅπου ἐγράφη ἡ παρούσα

Ἐκ τῆς ἀρχικῆς ἀπολεσθείσης ἀφηγήσεως (3. ἢ 4. αἰῶν) προῆλθεν ἡ σωζομένη Ἀφήγησις (5. αἰῶν), ἐξ ἀμφοτέρων τούτων τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἀνδρέου (717-724), ἐκ τῆς σωζομένης Ἀφηγήσεως τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἰσυχίου (6.-9. αἰῶν) καὶ τὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου (10. αἰῶν) ἐκ τῆς ἀπολεσθείσης ἀφηγήσεως καὶ ἐκ τῆς σωζομένης τὰ Μηνολόγια Κωνσταντινουπόλεως καὶ Βασιλείου (10. αἰῶν) καὶ ὁ «Συναξαριστὴς» (μεταβυζαντινόν), ὅπως ἐπίσης καὶ αἱ κατὰ τὰς ὁδηγίας τοῦ Διονυσίου εἰκονογραφίαι (μεταβυζαντινόν) ἐκ τοῦ Συμεῶνος, τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ τοῦ Συναξαριστοῦ τὸ ἐγκώμιον Θεοδώρου Παλλαδᾶ (τοῦ 1633) καὶ ἐκ τῆς σωζομένης Ἀφηγήσεως μετὰ τοῦ Συμεῶνος τὸ ἐγκώμιον Γερασίμου Παλλαδᾶ (περὶ τὰ μέσα τοῦ 17. αἰῶνος). Ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἢ σωζομένη Ἀφήγησις ὑπῆρξεν ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως ἢ πηγὴ ἐκ τῶν ὁποίων προῆλθον ὅλα τὰ ἄλλα κείμενα. Μεταγενεστέρως ποιᾶν τινα ἐπίδρασιν ἐξήσκησεν καὶ Συμεῶν ὁ Μεταφράστης. Τὸ μόνον κείμενον, διασωθὲν ἄλλωστε εἰς ἓν καὶ μόνον χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον ἔμεινεν ἄνευ συνεχείας εἶναι τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἰσυχίου.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς σχέσεως τῶν διαφόρων κειμένων μεταξὺ των. Ἀπὸ οὐσιαστικῆς ἀπόψεως ἢ διὰ τῶν κειμένων αὐτῶν διήκουσα ἱστορία τῆς λατρείας τῶν Ἁγίων Δέκα Μαρτύρων ἐν Κρήτῃ εἶναι, νομίζω, ἰδιαιτέρως διδακτικὴ. Τὸ παλαιότερον κείμενον, ἐξαίρουμένης τῆς πρώτης ἀφηγήσεως, ἢ ὁποία δὲν διεσώθη, εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τῶν ἐπισκόπων Κρήτης πρὸς Λέοντα τὸν Α', περιέχουσα τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι ἡ παρουσία τῆς ομάδος αὐτῆς τῶν ἁγίων προστατεύει τὴν νῆσον ἀπὸ τὰς αἰρετικὰς διδασκαλίας. Τὸ δεύτερον κείμενον, ἢ σωζομένη Ἀφήγησις, εἶναι ἡ ἱστορία τῆς διαπίλης ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας — αὐτοῦ δηλαδὴ τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν 5. μ.Χ. αἰῶνα ἦτο ἡ ἐθεωρεῖτο ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία — πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Ὁ συγγρα-

μελέτη, τὴν «Ἀκολουθίαν τῶν Ἁγίων Δέκα» καὶ συνεπῶς δὲν εἶμαι εἰς θέσιν νὰ καθορίσω τὴν σχέσιν τῆς πρὸς τὰ ὡς ἄνω κείμενα. Καθ' ὅσον γνωρίζω, αὕτη ἐτυπώθη εἰς *Ἰ λ α ρ ί ω ν ο ς*, Ἀκολουθίαι . . . Ἀθήναι 1877, σελ. 139-152 (P e t i t L., *Bibliographie des acolouthies grecques*, Brussels 1926, XXV καὶ 184) καὶ *Ἐ η ρ ο υ δ ᾶ κ η* Ε ὕ., Ἀκολουθίαι.

Τὸ κείμενον εἰς «Μηναῖα ὄλου ἐνιαυτοῦ» II, Ρώμη, 1892, 594-611 ὑπενηθμίζον ἀορίστως Ἀνδρέον Κρήτης (πρβλ. π. χ. *χρὸς ἀγιόλεκτος* Μηναῖα 596 καὶ Ἀνδρέας στ. 94. *χρυσός, σμύρνα καὶ λίβανος* Μηναῖα 599, Ἀνδρέας 61) φαίνεται ὅτι ἔχει γραφῆ ἐπὶ τῇ βάσει τυπικῶν ἐκφράσεων καὶ τῶν ἐγκωμίων Ἀνδρέου Κρήτης καὶ Συμεῶνος. Τὸ πρόβλημα πάντως τῶν Ἀκολουθιῶν εἶναι τόσοσ περιπλοκόν, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἐιδικοτέρα μελέτη του εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Ἁγίων Δέκα.

φεύς αφηγεῖται τὸ μαρτύριον τῶν Ἁγ. Δέκα ὡς μαρτύριον τῶν πρώτων Χριστιανῶν καὶ ὡς θεμέλιον λίθον διὰ τὸ μέλλον. Καὶ ἂν ἀκόμη τὸ κείμενον αὐτὸ δὲν ἔχει γραφῆ εἰς τὴν Κρήτην, προέρχεται ἀπὸ ἀνθρώπου γνωρίζοντα καλῶς τὴν θρησκευτικὴν παράδοσιν τῆς νήσου: «Ὁ ἀνθύπατος ἔφη: οὐκ ἔστιν ἕλη νεκρά· ἢ οὐκ ὁράτε τοὺς παρσιτάτας σοφοὺς, οἵτινες πεπεισμένοι εἰσὶν τὴν τοῦ μεγάλου Διὸς δύναμιν καὶ τῆς μητρὸς τῶν θεῶν κατὰ τε τὴν πόλιν ταύτην καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῇ ἱερὰ. . . .»⁴² Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπίθεσις ἐναντίον τῶν Κρητῶν λογίων τῶν ὑπερασπιζομένων τὴν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων: «οὗτοι οἱ παρσιτάτες σοι λογάδες τῶν Ἑλλήνων, οἷς σὺ μαρτυρεῖς ὡς σοφοῖς, ἀπόγονοι τοῦ Διὸς τυγχάνουσιν, ἀνθρώπου γενομένου θνητοῦ καὶ ἀσελγεστάτου, κατὰ Μίνωα καὶ Ραδάμανθυν, καὶ αὐτοὶ δὲ τοῦ Κρητῶν ἔθρους τυγχάνοντες, ὧν ἐδόκει ὁ Ζεὺς βασιλεύειν»⁴². Εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς διαπάλης «Ἑλληνισμοῦ» καὶ Χριστιανισμοῦ κινεῖται καὶ τὸ τρίτον κείμενον, τὸ ἐγκώμιον τοῦ ἕξ Ἱεροσολύμων ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Ἀνδρέου. Ἡ σκοπιὰ ὅμως αὐτὴν τὴν φορὰν εἶναι ὑψηλότερα ὁ Ἀνδρέας Κρήτης ὁμιλεῖ ὡς φιλόσοφος μὲ τὴν πείραν καὶ τὴν παιδείαν τὴν ὁποίαν τοῦ προσέφερεν ἡ ἐργασία τῶν Ἀπολογητῶν καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἀπολογητικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσουν οἱ Ἁγιοὶ Δέκα εἰς τὸν ἀνθύπατον δὲν ἔχει τίποτε ἀπὸ τὴν ὀξύτητα καὶ βιαιότητα τῶν πρὸς τὸν ἀνθύπατον τῆς Ἀφηγήσεως λόγων τῶν Ἁγίων Δέκα εἶναι νηφαλία, φιλοσοφικὴ ἐπίκρισις τῶν — ἀνυπάρκτων ἄλλωστε εἰς τὴν πραγματικότητα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀνδρέου — ὑπερμάχων τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς θρησκείας. Δι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ἡ διεξοδικὴ θεολογικὴ ἐπιχειρηματολογία του εἰς τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἁγίων Δέκα εἶναι ὀλιγώτερον ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τὸ τμήμα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν κίνδυνον ἐπιδρομῆς τῶν Ἀράβων. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Ἀνδρέας συνεχίζει τὴν παράδοσιν τῶν ἄλλων κειμένων ἔχει ὅμως ὅπου οἱ Ἁγιοὶ Δέκα ἐπροστάτεον τὴν νῆσον ἀπὸ τὰς αἱρέσεις—κατὰ τὴν ἐπιστολὴν τῶν ἐπισκόπων— ἢ συνετέλεσαν διὰ τῆς θυσίας των εἰς τὴν ὀριστικὴν συντριβὴν τῆς ἀρχαίας θρησκείας — κατὰ τὴν Ἀφήγησιν — τῶρα προστατεύουν τὴν νῆσον ἀπὸ τοὺς Ἀράβας. Ἄλλοι καιροί, ἄλλα αἰτήματα.

Τὰ ἐγκώμια τοῦ Ἡσυχίου καὶ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου δὲν

⁴² Ὑπάρχουν πολλὰ τεκμήρια ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ Ἀφήγησις ἐγράφη εἰς Κρήτην. Ὁ συγγραφεὺς γνωρίζει τὰς ἑδρας ἐπισκοπῶν, τὴν ἀκριβῆ τοποθεσίαν τοῦ «Ἀλωνίου» («ἔξωθεν δὲ τῆς πόλεως ἀπαγγθέντες εἰς τὸ καλούμενον μέχρι τοῦ νῦν Ἀλώνιον — ἀνωτέρω δὲ τοῦτο μικρὸν τυγχάνει τῆς πόλεως»), τὰς ἰδιαιτέρας πατρίδας καὶ τῶν Δέκα μαρτύρων. Τὴν εἰς Κρήτην συγγραφὴν τῆς Ἀφηγήσεως δέχεται καὶ ὁ Franchi Pio de' Cavalieri.

ἔχουν νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν πολὺ. Τὸ πρῶτον εἶναι περίληψις τῆς σωζομένης Ἀφηγήσεως, τὸ δὲ δεύτερον στομφῶδες καὶ πομφολυγῶδες κατασκευάσμα, ὅπως ἄλλωστε αἱ περισσότεραι ἄλλαι βιογραφίαι ἁγίων ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος. Ἐλλείπει καὶ ὁ πλοῦτος πληροφοριῶν τῆς Ἀφηγήσεως καὶ ἡ πνευματικότης τοῦ Ἀνδρέου καὶ ἡ ἀπλότης τῶν ἐγκωμίων Θεοδώρου καὶ Γερασίμου Παλλαδᾶ. Τὸ μόνον τὸ ὁποῖον δύναται νὰ διίδη κανεὶς πέραν ἀπὸ τὰς ρητορικὰς ἀποστροφὰς καὶ τὴν ἀοριστολογίαν εἶναι ποιά τις ἀνησυχία τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ τὴν τύχην τῆς Ἐκκλησίας τῶν Κρητῶν—τὸ ἐγκώμιον ἔχει γραφῆ μεσοῦντος τοῦ δεκάτου αἰῶνος, εἰς ἐποχὴν διαλύσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης λόγῳ τῆς Ἀραβικῆς κατοχῆς. Ἐὰν ἡ ἀνησυχία αὕτη ὑπάρχει πράγματι εἰς τὸ κείμενον, τότε δὲν στερεῖται τοῦτο ἐνδιαφέροντος⁴³.

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κείμενα, ἰδιαίτερος ἐνδιαφέροντα εἶναι ἡ περιγραφὴ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῶν Ἁγίων Δέκα καὶ τὰ δύο ἐκδιδόμενα ἐδῶ ἐγκώμια: Καὶ εἰς τὰ τρία αὐτὰ μνημεῖα ὑπάρχει, ὡς διέπυσα κεντρικὴ ἔννοια, μία νέα ἀντίληψις περὶ τοῦ θέματος: τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν θὰ τὴν ὠνόμαζα «νεοελληνικὴν»: Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ἁγίων Δέκα ἀπὸ «γεροντότερος», κατὰ τὴν παράδοσιν, γίνεται τώρα «νέος ἀγένειος» τὸ μαρτύριον προσλαμβάνει τώρα στοιχεῖα ἀπὸ λαϊκῶς παραδόσεις, παραμύθια κλπ., ἀγγέλους, ἄγρια ἄλογα, πετροβολισμοὺς ἀπὸ παιδιὰ, ἀνάκρισιν τῶν Ἁγίων Δέκα ἀπὸ τὸν ἄρχοντα «μὲ συνάθροισμα μεγιστάνων καὶ πολλῶν ἀρχόντων», χορὸν τῶν μαρτύρων — προφανῶς πεντοζάλη ἁλλάσσει καὶ ἡ γλῶσσα: ὁ «ἀνθύπατος» γίνεται τώρα «γενεράλης» καὶ τὸ γραπτὸν αὐτοκρατορικὸν διάταγμα «διαλαλημός». Ἡ παλαιὰ πίστις καὶ ἡ παλαιὰ ἰκεσία ὑπάρχουν καὶ ἐδῶ: «Καὶ ἡ Κρήτη ἂν ἴδῃ ὄρητα καὶ μάνιτα Θεοῦ παρευθὺς νὰ φέρῃ τὰ αἵματα τῶν Δέκα παίδων, νὰ κράξῃ τοὺς Ἁγίους Δέκα, εὐθὺς καλοσυνεύει τὸν θεόν, καὶ τὸ αἷμα τοῦτο ὅπου θέλει χυθῆ ἐδῶ εἰς τὸ ἔδαφος: τῆς Κρήτης, ἃς καθαρῶς κάθε πλάνη διαβολικὴ.... καὶ οἱ κεφαλῆς τοῦτες αἱ δέκα νὰ στέκουσι ἐμπροστὰ εἰς τὸ Βῆμα σου, νὰ ἔχουσι δύναμιν τόσην καὶ θάρρος, ὥστε ὅποια ὥρα θέλουσι σὲ παρακαλέσει οἱ Κρητικοί, δι' ἀγάπην ἰδικὴν μας, ἢ ἀπενχόμενοι, ἃς ἔχουσι τὸ ζητούμενον»⁴⁴. Προκειμένου περὶ ὀρθοδόξου Κρητὸς ἱερέως, γρά-

⁴³) Πρβλ. «Κρητικὰ Χρονικά» Γ', 1949, 91-92 (περὶ τῆς ταφῆς τῶν λειψάνων τῶν Ἁγίων Δέκα εἰς Κωνσταντινουπόλιν). Περὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Συμεῶνος ἀκολουθῶ τὸν J u g i e M., Échos d'Orient 26, 1923, 5 κ.ἑξ.

⁴⁴) Ἀξιοσημειωτὸς εἶναι εἰς τὸ ὡς ἄνω χωρίον ἡ ἔννοια «πλάνη διαβολικὴ», ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔννοεῖται βεβαίως ἡ αἰρετικὴ διδασκαλία. Ἡδη εἰς τὴν ἐπιστολὴν τῶν ὀκτὼ ἐπισκόπων πρὸς τὸν Λέοντα τὸν Α' εἶχε διατυπωθῆ ἡ ἰδία ἔννοια: «temptationibus haereticis», ὅπως: αἱ εἰς τὴν Ἀφήγησιν 12, 3: «δλη

φροντος κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 17. αἰῶνος, Βενετοκρατουμένης εἰσέτι τῆς Κρήτης καὶ ἐν ὄψει τῆς ἐπιθέσεως τῶν Ὀθωμανῶν, εἶναι προφανές ὅτι οἱ Ἅγιοι Δέκα καλοῦνται αὐτὴν τὴν φορὰν νὰ προστατεύσουν τὴν νήσόν των ἀπὸ ἄλλους τῶρα κινδύνους.

Διὰ τῶν γενομένων ἐρευνῶν καὶ δημοσιεύσεων ἐγένετο σαφές ὅτι οἱ Ἅγιοι Δέκα ἔχουν πολὺ μεγαλυτέραν θέσιν εἰς τὴν παραδόσιν ἀπὸ ὅ,τι ἐνομιζαμεν ἕως τώρα. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς Ἀφηγήσεως καὶ τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης ἡ ἐφορτὴ των ἐτιμᾶτο εἰς ὀλόκληρον τὴν νήσον, εἰς τὰς κοισίμους δὲ ὥρας τῆς Κρήτης, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τοῦ τέλους τῆς Βενετοκρατίας, ἦτο πάντοτε σταθερὸν σημεῖον ἀναφορᾶς καὶ ἡ πηγὴ ἀπὸ ὅπου ἀνεμένετο βοήθεια καὶ προστασία⁴⁵.

δυνάμει τοὺς ἀπατεῶνας αἰρετικούς, ὅποι δ' ἂν μάθωσι προσελάσαντας τῇ νήσῳ, ὡς λύκοις ἀπὸ ποιίμης διώκοντες» καὶ εἰς Ἡ σ ὄ χ ι ο ν 134, κ.εξ.: «*ἔκιοτε γοῦν οἱ Κρητες ἀκέραιον σπευδειν ἔχειν τὴν ὀρθόδοξον πίστιν*». Οἱ «ἀπατεῶνες αἰρετικοί» τῆς Ἀφηγήσεως εἶναι βεβαίως ὅσοι κατὰ τὸν 5. αἰῶνα διεφιλονεῖκον πρὸς τὴν ἐπίσημον ἐρμηνείαν τοῦ Ἐθαγγελίου. Χαρακτηριστικὸν ὅμως εἶναι ὅτι τὴν ἰδίαν ἐποχὴν εἰς τὴν Κρήτην, μεταξὺ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου, εἶχεν ἐμφανισθῆ «ἀπατεῶν τις Ἰουδαῖος» παριστάνων τὴν Μωϋσῆν, ὁ ὁποῖος «*ἐφ' ὄλον οὖν ἐναντὸν περιήει καθ' ἐκάστην τῆς νήσου πόλιν*» καὶ ἔπειθε τοὺς ὁμοδόξους του ὅτι θὰ τοὺς ὠδήγει «*διὰ ξηρᾶς τῆς θαλάσσης*» εἰς τὴν Παλαιστίνην. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶχε κάμει, φαίνεται, μεγάλην ἐντύπωσιν διότι τὴν ἀναφέρουν διὰ μακρῶν διάφοροι. Πρβλ. π.χ. Σ ω κ ρ ὺ τ η ς VII, 38, (M i g n e 67, 825) καὶ A g a p i u s, Kitab al-Unwan, Patrologia Orientalis, VIII, 414.

⁴⁵⁾ Κλείων διὰ τῆς παρουσίας εἰσαγωγῆς εἰς τὰ δημοσιευόμενα δύο ἐγκώμια τὴν ἰδικὴν μου συμβολὴν εἰς τὸ θέμα περὶ τῶν Ἁγίων Δέκα Κρήτης, ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω καὶ δημοσίᾳ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὸν θεοφιλέστατον ἐπίσκοπον Ἀρκαδίας κ. Εὐγένιον Ψαλιδάκην. Αἱ τυχὸν ἀτέλειαι τῶν δύο αὐτῶν συμβολῶν εἰς τὴν μελέτην τοῦ θέματος ἀνήκουν βεβαίως εἰς ἐμέ. Ὁ, τι ἄλλο ὑπάρχει καλόν, δίκαιον εἶναι νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὰς συζητήσεις τὰς ὁποίας εἶχομεν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ ἐκλεκτοῦ φίλου εἰς τὴν φιλόξενον ἐπισκοπὴν του, εἰς Μοῖρες Μεσσαρᾶς, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1946. Φόρος τιμῆς ἐπίσης ἀνήκει καὶ εἰς τρεῖς ἄλλους ἐρευνητὰς οἱ ὁποῖοι συνέβαλον εἰς τὴν μελέτην τοῦ θέματος: Εἰς τὸν ἄλλοτε Μητροπολίτην Κρήτης Εὐμένιον Ξηρουδάκην, εἰς τὸν θεολόγον κ. Ἐμμανουὴλ Πετράκην καὶ εἰς τὸν Pio Franchi de' Cavalieri, ὁ ὁποῖος δημοσίευσε πρὸ τριῶν ἐτῶν συμβολὴν ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ κατόπιν, μαθῶν ὅτι διὰ τὸ ἴδιον θέμα ἐνδιεφέροντο καὶ τὰ «Κρητικὰ Χρονικά» παρητήθη εὐγενέστατα πάσης περαιτέρω ἐρεύνης. Εἰς τὸν Θεολόγον κ. Παναγιώτην Χρήστου ὁ ὁποῖος κατὰ παράκλησίν μου ἀνέλαβε τὴν ἔκδοσιν τῶν κειμένων Θεοδώρου καὶ Γερσσίμου Παλλαδᾶ ἐκφράζω καὶ ἐδῶ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ, ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΓΙΟΥΣ ΔΕΚΑ

Εἰς τὸν κώδικα Parisinus Graecus 1744 (de l'ancien fonds grec), ff. 37-58, σώζεται αὐτόγραφον ἔργον τοῦ μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς Γόρτυναν τῆς Κρήτης ἐγκατασταθέντος κλασσικοῦ φιλολόγου καὶ θεολόγου Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὑπὸ τὸν τίτλον : « Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου, στίχοι ἱαμβικοί, ἠρωικοὶ καὶ ἠρωοελεγεῖοι εἰς τὰς δεσποτικὰς ἑορτὰς καὶ εἰς τοὺς ἔλλογίμους τῶν ἁγίων »¹. Πρόκειται περὶ 133 ἐπιγραμμάτων ἐπὶ τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν καὶ τῶν γνωστοτέρων ἐκ τῶν ἁγίων, γραφέντων κατὰ τὴν τάξιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, εἰς ἀρχαίαν γλῶσσαν καὶ ὑπὸ τὴν σύνθετον μορφήν, δύο ἱαμβικῶν στίχων, ἑνὸς ἠρωικοῦ καὶ ἑνὸς ἠρωοελεγείου. Τὸ ἔργον, ὅπως διηγεῖται ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης εἰς τὸν ἐκδοθέντα ἥδη ὑπὸ Ἐmile Legrand πρόλογον², ἐγράφη κατὰ προτροπὴν τοῦ Ἐμμανουὴλ Ἀτραμυτινοῦ (εἰς τὸν ὁποῖον ἄλλωστε καὶ τὸ ἀφιεροῖ), ἑνὸς ἐκ τῶν Κρητῶν μαθητῶν του, καλοῦ κωδικογράφου³ καὶ φίλου διαπρεπῶν λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως⁴.

Εἰς τὴν σελίδα 44^v ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθον, ἀνέκδοτον μέχρι τοῦδε, ἐπίγραμμα :

*Μηνὶ τῷ αὐτῷ κγ' Εἰς τοὺς ἁγίους μάρτυρας
δέκα, τοὺς ἐκ Κρήτης καὶ ἐν Κρήτη.
Ὅσοι φιλοῦσι τὴν πανθαύμαστον Κρήτην,
παθημάτων λυτροῦσθε μάρτυρες δέκα.
Τιμῆντα δέκ' ἄνθεα Κρήτης πέφνε σίδηρος.
Κρήτη ἐνὶ κροναῇ δέκα μάρτυρας εἶλεν ἀτειροῆς
χαλκός, ὁμοῦ πάντας ἰσοθέους ἀνέρας.*

Ὁ Noiret χρονολογεῖ τὰς πρὸς τὸν Ἐμμανουὴλ Ἀτραμυτινὸν σωζομένας ἐπιστολάς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη κατὰ τὴν περίοδον 1469-

¹) O m o n t H.. Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale II, 1888, 134.

²) L e g r a n d E., Bibliographie Hellénique I, 1885, LXVIII.

³) V o g e l M. G a r d t h a u s e n V., Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, 1909, 116.

⁴) L e g r a n d E., ἐνθ' ἀν. II, 1885, 258, σημ. 3.

1472⁵. Ἐπειδὴ αἱ σχέσεις τῶν δύο αὐτῶν ἀνδρῶν ἐτραχύνθησαν ἀργότερον, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ βιαιότατον φυλλάδιον τοῦ Μιχαὴλ Ἐπιστολή: «Λόγος κατὰ Ἐμμανουηλοῖν μαρωτάτοιον αὐτοῦ φοιτηταῖν, τοῦ μὲν Κρητῶς Ἀτραμυτινοῦ, τοῦ δὲ Ἐλλωτιῶς»⁶, προφανῶς κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτὴν ἐποχὴν 1469-1472 δέον νὰ ἔχουν γραφῆ καὶ τὰ ἐπιγράμματα⁷.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

⁵) Noiret Hip., *Lettres inédites de Michel Apostolis*, 1889, 29.

⁶) *British Museum Sloane 324*. Τμήματα τοῦ φυλλάδιου ἐδημοσιεύθησαν εἰς Noiret, ἔνθ' ἀν. 154-164. Τὸ κείμενον τὸ ἐμελέτησα καὶ ἐγὼ εἰς τὸ *British Museum*, νομίζω δὲ ὅτι ὀρθῶς ὁ Noiret ἀπέφυγε νὰ τὸ δημοσιεύσῃ ὀλόκληρον. Ἡ βιαιότης τοῦ Μιχαὴλ Ἐπιστολή εἶναι ἀχαλίνωτος!

⁷) Ἐνδεχομένως μάλιστα ἢ εἰς Noiret 133, CXX ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἐπιστολή πρὸς τὸν Ἐμμανουὴλ νὰ σχετίζεται μὲ τὰ ἐπιγράμματα.